Bi-quarterly Scientific Journal of Family Law and Jurisprudence Journal

Research Article

Refuting the Popular Theory of Women Not Inheriting Land with a Reflections on the Quranic Evidence and the Narrative of Inheritance[1]

Mohammad Danesh-Nahad[2] Mohammad Hassan Vakili[3]

DOI:
10.30497/flj.2026.248946.2236

CC BY NC

Introduction

Currently, it is widely recognized among jurists that a man inherits all of a woman's estate, regardless of whether it is tangible or priceless, movable or immovable. However, a woman inherits movable property, regardless of its value, and she does not inherit the tangible or priceless value of land. By analyzing the verses and narrations concerning women's inheritance from land, as well as the opinions of ancient jurists, it is possible to introduce significant issues into this theory. This can result in the erosion of the foundation of this renowned theory, and a theory that is based on the verses, narrations, and sayings of the early jurists is selected to address the deficiencies of the renowned theory of the later generations. The initial step is to examine the Holy Quran's stance on the issue of women's inheritance from land in order to develop a correct theory on the subject by adhering to the verses of inheritance. Afterward, the conflicting narrations in this context should be investigated and scrutinized to ascertain whether the sole method of gathering the narrations is to subscribe to the renowned theory or if an alternative theory should be selected. In the third step, it is imperative to compare the perspectives of the early jurists with those of the later jurists in order to demonstrate that the early jurists did not subscribe to the same theory as the later jurists, but rather were in direct opposition to it. The final step involves the explanation of Selected theory in relation to religious evidence and the statements of jurists.

One of the most renowned rulings among later jurists who have accepted it based on certain narrations is the prohibition of inheriting a woman from land. Some issues may be introduced into this theory by paying attention to the Quranic evidence and solid narrations regarding this issue. With a critical examination of Quranic and narrational evidence, this research aims to demonstrate that this theory is not tenable. The

---

1. This research was supported by the Institute for Strategic Studies of Islamic Sciences.

2. (Corresponding Author), Professor and Researcher at the Islamic Civilization Seminary, PhD in Theology, Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Yasuj University, Yasuj, Iran borosdar@yahoo.com

3. Professor and Researcher at the Islamic Civilization Seminary; Graduate of Level 4 Islamic Jurisprudence Program, Mashhad, Khorasan, Iran.
mohammadhasanvakili@gmail.com

fundamental inquiry is: how reliable are the evidences against inheriting a woman from land, and do the evidences for inheriting a woman from land have more robust support?

Research Background

The subject of women's inheritance has been the subject of numerous articles, which can be categorized into two general and specific categories. In the general category, all issues related to women's inheritance, including inheritance share and women's inheritance (Naghibi, 2008, pp. 63-75), have been examined from various matters such as land (Mousavi Bojnourdi, 2006, pp. 3-30; Rabbani, 2013, pp. 187-198); but in the specific category, women's inheritance from land has received the attention of researchers; in such a way that some have sought to criticize the famous opinion of jurists, considering the opinions of some commentators (Hassanzadeh Khayat, 2013, pp. 141-166); others have come from a legal perspective and following criticism of articles 946 and 947 of the Civil Code before its deletion (Vatani, 2003, pp. 187-214); Some researchers also seek to defend the reform of the aforementioned laws in terms of the impact of events and the conformity of the rulings with time and place (Rezaei Rad, 2010, pp. 55-76).

Methodology

This research is fundamental and analyzes information based on library sources.

Findings

1. The verses on inheritance encompass the inheritance of a woman from land as a result of their generality. The infallible Imams maintain that the Quranic evidence takes precedence over the narrational evidence, even if there is no narration to verify the text of the verses on inheritance. 2. The narrations concerning the woman's failure to inherit from the land also pertain to the actual land, which does not contradict the evidence that the woman did inherit from the price of the land. 3. The correct theory is that a woman inherits from the price of the land, not the land itself, in light of the Quranic and narrational evidence of the woman inheriting from the land and the sum of the evidence.

Conclusion

The judgment of the later jurists regarding the woman's inability to inherit from the land is incorrect, as evidenced by the examination of the verses and narrations related to inheritance.

1. This ruling is in direct opposition to the general verses of inheritance, which define the woman's share of the inheritance as one-fourth in the absence of children and one-eighth in the presence of children. Given the fundamental text of the Holy Quran, its written identity, and the generality and detail of the generality of the verses of inheritance, it is impossible to assign these verses through narrations.

2. Narrative evidence, both general and specific, also suggests that the woman should inherit the land.

3. The narrations concerning the woman's inability to inherit from the land can be categorized into three groups. The Quranic and narrational evidence of the woman's inability to inherit from the land may only be contradicted by the third category. Consequently, the narrations that prohibit inheritance should be disregarded, given the plurality and strength of the inheritance evidence.

4. The group of narrations that prohibit women from inheriting land do not conflict with the evidence for women's inheritance from land, as they can also refer to the quality of division rather than the prohibition of women's shares of inheritance from land, given the philosophy that has been put forward and in light of the general Quranic and narrational evidence, as well as the specific narrations of women's inheritance from land, it is reasonable to assume that, despite the fact that a woman does not inherit from the land itself, she does inherit from its price. Despite the fact that the law prohibiting women from inheriting land is rooted in the well-known theory of jurists, it was evident from a narrative jurisprudential study that this theory lacks a solid foundation. The matter of changing the law and lifting the prohibition of women from inheriting land is a matter with a strong jurisprudential basis, which was thoroughly examined in this study.

Keywords: Evidence for Inheritance, General Detailed, General Rule-Based, Land, Women's Inheritance.

دوفصلنامهٔ علمی فقه و حقوق خانواده / مقالهٔ پژوهشی

اعراض از نظریه مشهور در ارث نبردن زن از زمین با تأملی در ادلهٔ قرآنی و روایی ارث[1]

محمد دانش‌نهاد*[2]
تاریخ دریافت: ۱٤۰٤/۰٦/۲۲، تاریخ پذیرش: ۱٤۰٤/۰۹/۱۵
محمدحسن وکیلی[3]

Doi: 10.30497/flj.2026.248946.2236

چکیده

ارث نبردن زن از زمین یکی از احکام مشهور میان فقیهان متأخر است که به استناد برخی از روایات قائل به آن شده‌اند. توجه به ادلهٔ قرآنی و روایی متقن دربارهٔ این موضوع می‌تواند اشکالاتی را بر این نظریه وارد کند. این پژوهش با نگاهی انتقادی به ادلهٔ قرآنی و روایی درصدد آن است که نشان دهد این نظریه، پذیرفتنی نیست. سؤال اساسی، آن است که ادلهٔ ارث نبردن زن از زمین چقدر اتقان دارد و آیا ادلهٔ ارث بردن زن از زمین، از پشتوانهٔ بهتری برخوردار نیست؟ برای بررسی دقیق و متقن دربارهٔ جواز و ممنوعیت ارث زن از زمین باید ابتدا به نقش آیات در استنباط احکام توجه کرد و میان عمومات ضرب القاعده و تفصیلی در ادلهٔ قرآنی و روایی تفاوت گذاشت. در گام بعدی باید به‌طور خاص نقش آیات ارث، در ارث بردن از زمین را تحلیل کرد. در گام سوم نیز باید روایات ارث زن از زمین را دسته‌بندی کرد و میزان دلالت هر یک را بر مدعا تحلیل کرد. در گام چهارم هم باید به اقوال فقها دربارهٔ ارث زن از زمین پرداخت و با توجه به ادله، نظریهٔ صحیح را برگزید. ازجمله نتایج تحقیق آن است که: ۱. آیات ارث به جهت عمومیتی که دارند، شامل ارث بردن زن از زمین می‌شوند و بر فرض اگر روایتی هم در جهت تأیید متن آیات ارث نباشد، باز هم دلیل قرآنی بر دلیل روایی طبق دستور ائمه معصوم مقدم است؛ ۲. روایات ارث نبردن زن از زمین نیز عین زمین است که منافاتی با ادلهٔ ارث زن از قیمت زمین ندارد؛ ۳. با توجه به ادلهٔ قرآنی و روایی ارث بردن زن از زمین و جمع بین ادله، نظریهٔ صحیح ارث بردن زن از قیمت زمین است نه عین آن.

کلیدواژه‌ها: ادلهٔ ارث، ارث زن از زمین، عام تفصیلی، عام ضرب القاعده.

---

۱. این پژوهش تحت حمایت‌های مادی و معنوی مؤسسهٔ مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام صورت پذیرفته است.
۲. (نویسندهٔ مسئول) دکترای الهیات، رشتهٔ فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران.
borosdar@yahoo.com
۳. دانش‌آموخته سطح ٤حوزهٔ علمیه، رشتهٔ فقه اسلامی، مؤسسهٔ حوزوی تمدن اسلامی حوزهٔ علمیه خراسان، مشهد، خراسان، ایران. mohammadhasanvakili@gmail.com

مقدمه

در حال حاضر مشهور میان فقها چنین است که مرد از جمیع ترکهٔ زن ارث می‌برد، چه منقول و چه غیرمنقول و خواه عین باشد یا قیمت؛ اما زن از منقولات اعم از عین و قیمت ارث می‌برد و از زمین نه عینش را ارث می‌برد و نه قیمتش را. با بررسی آیات ارث زن، روایات ناظر به ارث زن از زمین و توجه به نظر قدمای از فقها، می‌توان اشکال‌های جدی بر این نظریه وارد کرد، به‌نحوی که پایه و اساس این نظریهٔ مشهور متزلزل شود و نظریه‌ای مبتنی‌بر آیات و روایات و اقوال فقیهان متقدم برگزید که کاستی‌های نظریهٔ مشهور متأخران را جبران کند.

در قدم اول بایستی به جایگاه قرآن کریم در مبحث ارث زن از زمین پرداخت تا بتوان با تمسک به آیات ارث به نظریه‌ای درست در این باب دست یافت. پس‌ازآن باید روایات متعارض این مسئله را بررسی کرد تا معلوم شود که آیا تنها راه جمع روایات، قائل شدن به نظریهٔ مشهور است یا بایستی در این رابطه نظریهٔ دیگری را برگزید؟ در قدم سوم نیاز است که آرای فقیهان متقدم در کنار فقیهان متأخر بررسی شود تا این امر روشن شود که فقیهان متقدم مانند فقیهان متأخر قائل به چنین نظریه‌ای نبودند، بلکه در تقابل جدی با نظریات آن‌ها بودند. در قدم نهایی نیز نظریهٔ مختار با توجه به ادلهٔ دینی و اقوال فقها تبیین می‌شود.

علاوه‌براین، دربارهٔ موضوع ارث زن تاکنون مقالاتی به رشتهٔ تحریر درآمده است که به دو دستهٔ عام و خاص قابل‌تقسیم‌اند. در دستهٔ عام تمام موضوعات ارث زن، اعم از سهم الارث و ارث زن (نقیبی، ۱۳۸۷، ص٦٣-٧٥) از امور گوناگونی همچون زمین، بررسی شده است (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۵، ص۳-۳۰؛ ربانی، ١٤٠٢، ص١٨٧-١٩٨)؛ اما در دستهٔ خاص، ارث زن از زمین موردتوجه محققان قرار گرفته است؛ به گونه‌ای که برخی با توجه به نظریات برخی مفسران درصدد نقد نظر مشهور فقها برآمده (حسن‌زاده خیاط، ١٤٠٠ش، ص١٤١-١٦٦)، و برخی دیگر از لحاظ حقوقی و به‌دنبال نقد بر مواد قانونی ٩٤٦ و ٩٤٧ قانون مدنی پیش‌از حذف برآمده‌اند (وطنی، ۱۳۸۲، ص١٨٧-٢١٤)؛ محققانی نیز ازحیث تأثیر حوادث و مطابقت احکام با زمان و مکان به‌دنبال دفاع از اصلاح قوانین مذکور هستند (رضایی‌راد، ۱۳۸۹، ص٥٥-٧٦). تفاوت پژوهش پیش‌رو با تحقیقات پیشین و نو بودن آن در چند جهت است: ۱. رویکرد پژوهش فقهی

است، نه حقوقی؛ ۲. به نقش جایگاه آیات ارث در مسئلهٔ مذکور با توجه به خصوصیات قرآن کریم اعم از کتابی و نوشتاری بودن، سند و متن پایه بودن برای جمیع احکام پرداخته است که در کنار عام تفصیلی بودن عمومات آیات ارث موجب می‌شود آیات ارث تخصیص‌ناپذیر شود؛ ۳. به تفصیل ادلهٔ قرآنی و روایی ارث زن از زمین را بررسی، و روایات خاص ارث نبردن از زمین را در سه دسته تحلیل کرده است و تمام آیات و روایات ارث زن از زمین را در ذیل نظریهٔ ارث بردن زن از قیمت زمین نه عین آن قابل‌جمع می‌داند.

مفهوم‌شناسی مصطلحات

ـ استنباط

استنباط در لغت از ریشهٔ نبط به‌معنای استخراج و بیرون کشیدن آب به کار رفته است و به هر چیزی اطلاق می‌شود که در ابتدا مخفی بوده، و پس‌از آن آشکار شده است (عبدالمنعم، بی‌تا، ج۱، ص۱٦۲). در اصطلاح نیز به‌معنای استنباط احکام شرعی فرعی از ادلهٔ تفصیلی است (هاشمی شاهرودی، ۱٤۲٦ق، ج۱، ص٤٦۰).

ـ ارث

ارث در لغت به‌معنای آن چیزی است که از اصل یک شیء یا شخص باقی می‌ماند (ابن منظور، ۱٤۱٤ق، ج۲، ص۱۱۲) و در اصطلاح عبارت است از «دارایی و حقوقی که فرد با مرگ دیگری یا آنچه در حکم مرگ است، مانند ارتداد، مستحق آن می‌شود. به ارث‌برنده "وارث"، به کسی که از خود ارث برجای می‌گذارد "مورّث" و به آنچه از میّت باقی می‌ماند، خواه مال یا حق قابل‌انتقال مانند حق خیار و حق شفعه، "ترکه" و "میراث" گفته می‌شود. فقیهان به پیروی از قرآن کریم، از ارث به "فریضه" و "فرض" نیز تعبیر کرده‌اند» (هاشمی شاهرودی، ۱٤۲٦ق، ج۱، ص۳٤۸).

۱. مقدمات بحث

با توجه به ادلهٔ عام و خاصی که در آیات و روایات در باب ارث زن وجود دارد، بایستی قبل‌از استنباط حکم ارث زن از زمین اصطلاح عام ضرب القاعده را از عام تفصیلی متمایز دانست و به جایگاه آیات در استنباط احکام توجه کرد.

۱-۱. عام ضرب القاعده

مقصود از عام ضرب القاعده این است که قانونی عام به‌صورت مبنای اولیه از جانب شارع صادر می‌شود که هیچ‌گونه اجمال و ابهامی در آن یافت نمی‌شود و ازاین‌جهت با عام تفصیلی تفاوتی ندارد؛ اما حجیت این قانون تا زمانی است که قانون دیگری ناظر بر آن صادر نشده باشد. درواقع عام ضرب القاعده هویت تعلیقی و مشروط دارد و حجیت آن ناظر به جایی است که درخصوص موضوعی قانونی وجود ندارد و این عام به‌عنوان قانون اولی از شارع صادر می‌شود.

مکلفان نیز باید به مفاد آن در همهٔ شرایط ملتزم باشند، مگر زمانی که خود شارع قانون دیگری دربارهٔ آن موضوع صادر کند. درصورتی‌که دلیل خاصی پس‌از دلیل عام مذکور صادر شود، دلیل عام به‌جهت هویت تعلیقی دارای انعطاف است و می‌تواند همچنان در غیر از موارد خاص بر دلالت خود پابرجا باشد؛ زیرا از ابتدا تعارضی با دلیل خاص نداشته است و حجیتش در تمام موارد مشروط به نبودن خاص بوده است. حال اگر در موضوع عام دلیل خاصی ذکر شود و برخی از افراد عام را از ذیل حکم عام خارج کند، دلیلی برای کنار گذاشتن حکم عام در موارد غیر خاص وجود ندارد.

۱-۲. عام تفصیلی

قسم دیگر عام در مقام تقابل با عام ضرب القاعده، عام تفصیلی است. در مواردی که عامی به‌طور مفصل به افراد زیرمجموعهٔ خود می‌پردازد و ملاک‌هایی روشن و جزئی و مشخص برای شناخت افراد زیرمجموعهٔ خود قرار می‌دهد، عام تفصیلی است. در چنین مواردی اگر خاصی پس‌از عام صادر شود، دیگر نمی‌توان میان این دو دلیل وفاق برقرار کرد و هر دو دلیل را در کنار هم نگه داشت و قائل به تخصیص شد، بلکه باید در این موارد قائل به نسخ شد.

۱-۳. استنباط احکام از آیات

برای تبیین جایگاه قرآن کریم در استنباط احکام باید توجه داشت که قرآن کریم از دو ویژگی متمایز در مقایسه با روایات برخوردار است:

۱-۳-۱. قرآن کریم نخستین سند و متنِ پایه برای تمام احکام دین اسلام

اصحاب پیامبر اکرم(ص) با مفاد آیات قرآن کریم مأنوس بودند. روایاتی نیز از پیامبر اکرم(ص) و ائمه معصوم درجهت تبیین آیات قرآن صادر می‌شد. براین‌اساس روایات ناظر به آیات بودند به‌گونه‌ای‌که آیات اصل، و روایات فرع بودند. آیات هویت قرینیت دارند و بدون توجه به ارتکاز شکل‌گرفته از مفاد آیات، نمی‌توان به فهم درستی از روایات دست یافت. چنانکه ائمه معصوم یکی از ادلهٔ ترجیح روایات بر یکدیگر را موافقت آن با کتاب بیان کرده‌اند؛ ازاین‌رو نمی‌توان در مقام تعارض ادله، روایات را بر آیات مقدم کرد و قائل به تخصیص یا نسخ قرآن در مقابل سنت شد.

۱-۳-۲. قرآن کریم معجزهٔ جاویدان پیامبر اکرم(ص) با هویت کتابی و نوشتاری

زمانی که قرآن کریم به‌عنوان کتاب و سندی دست اول برای هدایت مسلمانان صادر می‌شود، باید دلالت آن تام و تمام باشد، به‌نحوی که هر کس از مسلمانان که آشنا به قواعد و ادبیات زبان عرب باشد، بتواند مفهوم آن را دریابد و براساس آن به احکام دینی عمل کند. البته ممکن است گاهی آیات قرآن دلالت صریحی بر حکمی از احکام نداشته باشند و مجمل باشند که دراین‌صورت، می‌توان از روایات کمک گرفت؛ اما نمی‌توان پذیرفت که ازیک‌سو قرآن کریم برای مثال، نماز خواندن را واجب بداند و ازسوی‌دیگر، روایتی در نقطهٔ مقابل با آن قرار گیرد و چنین وجوبی را بردارد؛ زیرا در چنین حالتی قرآن کریم که کتاب هدایت است، کتاب ضلالت می‌شود و نمی‌تواند راهنمای خوبی برای هدایت مسلمانان درجهت دستیابی به احکام اسلامی باشد. مؤلف یک کتاب باید نوشته‌هایش مطابق با منظور و مقصودش باشد، به‌نحوی که از متن کتاب و توجه به قرائنی که در متن کتاب وجود دارد بتوان به نظر تألیف‌کننده دست یافت.

۲. جایگاه آیات در استنباط احکام ارث زوجه از زمین

توجه به جایگاه قرآن کریم در مباحث فقهی می‌تواند نقش به‌سزایی در دستیابی به احکام فقهی داشته باشد. احکام ارث زن از زمین نیز از این قاعده مستثنی نیست. یکی از آیات اساسی در باب احکام ارث این آیهٔ شریفه است: «وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُنَّ وَلَدٌ فَإِنْ كَانَ لَهُنَّ وَلَدٌ فَلَكُمُ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْنَ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِينَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ وَلَهُنَّ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْتُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَكُمْ وَلَدٌ فَإِنْ كَانَ

لَكُمْ وَلَدٌ فَلَهُنَّ الثُّمُنُ مِمَّا تَرَكْتُمْ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ تُوصُونَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ» (نساء/۱۲)؛ یعنی: نصف میراثی که همسرانتان به جای می‌گذارند، اگر فرزندی نداشته باشند برای شماست، و اگر فرزندی داشته باشند یک‌چهارم میراث حقّ شماست، پس از وصیتی که درخصوص مال خود می‌کنند یا [پس‌از] دَیْنی [که باید از اصل مال پرداخت شود]. و برای زنانتان چنانچه فرزندی نداشته باشید یک‌چهارم میراثی است که از شما به جای می‌ماند، و اگر فرزندی داشته باشید یک‌هشتم میراث حقّ آنان است، پس از وصیتی که کرده‌اید یا [پس‌از] دینی [که باید از اصل مال پرداخت شود].

عبارت «وَلَهُنَّ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْتُمْ» از عمومیت برخوردار است. حال سؤال این است که آیا این حکم شرعی قابل‌تخصیص است یا نه؟ به‌عبارت‌دیگر، آیا عام مذکور ضرب القاعده است یا عام تفصیلی؟ با تأمل در مفاد آیه می‌توان به این نتیجه رسید که امکان تغییر در مفهوم آن به‌نحوی که شامل سهم زن از زمین نشود، منتفی است. توضیح آنکه طرقی برای اعمال تخصیص در آیه تصور نمی‌شود؛ اما التزام به آن‌ها از لحاظ روش استنباط ممکن نیست؛ مثلاً یکی از طرق تخصیص این است که در ضمیر «هنّ» تصرف کرد و آن را تنها دربارهٔ برخی زن‌ها دانست، نه همهٔ آن‌ها. این احتمال تخصیص در برخی موارد ممکن است؛ برای نمونه در آیهٔ «وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلاَّ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ كِتَابَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَ أُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذلِكُمْ أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً» (نساء/۲٤)، از عنوان «نساء» استفاده شده است که در ادامه شامل همسرانی هم که ازدواج موقت کرده‌اند، شده است؛ ولی این عنوان در این آیهٔ ارث شامل زنان متعه نمی‌شود: «وَ لِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ نَصِيباً مَفْرُوضاً» (نساء/۷) و آیه ناظر به زنان دائم است. چنین تخصیصی در عنوان عام «نساء» پذیرفتنی است، چون آیهٔ مذکور در پی تبیین قوانین کلی ارث است که هر یک از مردان و زنان چقدر ارث می‌برند و ناظر به بیان حکم ارث زنان متعه نیست. علاوه‌براین، در انصرافات عرفی هم به زن متعه کمتر زوجه اطلاق می‌شود و در آیهٔ ۲٤ سورهٔ نساء هم دربارهٔ متعه تعبیر به «فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ» شده است، نه نکاح؛ ازاین‌رو، لغت نکاح در اصل برای

ازدواج دائم وضع شده، و بر زنان متعه، از لحاظ لغوی اطلاق نکاح نمی‌شده است؛ اگرچه فقها عناوین زوجه و نکاح را برای زنان متعه نیز به کار می‌بردند.

در عبارت «وَلَهُنَّ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْتُمْ» نه می‌توان تصرفی در ضمیر «هنّ» کرد و آن را مختص برخی زنان دانست و نه مای موصول در «مما ترکتم» را دربارهٔ اموری غیر از زمین دانست، بلکه آیه شامل تمام زنانی می‌شود که ازدواج دائم کرده‌اند و سهم یک‌چهارم درخصوص تمام ارث و میراث است؛ چه زمین باشد و چه غیر آن.

احتمالاتی که دربارهٔ مای موصول در «مما ترکتم» وجود دارد، بدین شرح است:

۱. «ما» دال بر عموم است و با توجه به روایاتی که می‌گوید زن از زمین ارث نمی‌برد، قائل به تخصیص شدیم. این احتمال از لحاظ ادبی قابل‌دفاع نیست؛ چون موصولات به‌تنهایی ظهور در عموم ندارند و فرق اساسی بین ادوات شرط و موصولات از لحاظ عمومیت داشتن در این است که ادوات شرط بالذات دال بر عموم‌اند؛ اما موصولات بالذات دال بر عموم نیستند، بلکه همانند مفرد محلای به «ال» اصل جنس را تنها می‌فهمانند.

۲. «ما» دال بر اطلاق است که از عدم‌قید، براساس مقدمات حکمت، اطلاق را می‌فهمیم. حال اگر بخواهیم تصرفی در مای موصول بکنیم باید تقییدی بر آن وارد کنیم.

۳. «ما» نه دال بر عموم باشد و نه دال بر اطلاق، بلکه به‌نحو بسیط و ساده می‌گوید از آنچه باقی گذاشتید یک‌چهارم آن را به زنان بدهید. منظور از بساطت در اینجا این است که افراد ندارد؛ اما فردی است که دارای اجزاء است؛ چنان‌که عام و مطلق درخصوص شمول افرادی بود. استثنا کردن زمین از موارد ارث زن در این حالت موجب می‌شود که قائل به تبعیض و جدا کردن بخشی از اجزای ارث شویم، نه تخصیص و تقیید افرادی که در عام و مطلق وجود دارد.

مای موصول در این عبارت بیشتر ظهور در احتمال سوم دارد؛ چون «ما» مشترک میان مفرد و

جمع است که در این عبارت بیشتر ظهور در مفرد بودن دارد تا زمانی که ادات دلالت‌کننده بر جمع نداشته باشد؛ ازاین‌رو عبارت «مما ترکتم» یک هویت واحدی پیدا می‌کند و به‌راحتی نمی‌توان از این هویت دارای اجزاء، جزئی را خارج کرد؛ زیرا ظهور امر بسیط واحد در شمول نسبت به اجزاء بیش از ظهور لفظ عام و مطلق نسبت به افراد است.

براین‌اساس اگر روایتی پس‌از گذشت سالیانی متمادی، نه در زمان نزول آیات ارث یا اندکی پس‌ازآن، از معصوم واصل شود که زنان از زمین ارث نمی‌برند، به‌راحتی پذیرفتنی نیست و تنافی آن با آیهٔ پیش‌گفته به‌روشنی مشخص می‌شود. در چنین حالتی نمی‌توان گفت که روایت خاص و آیه عام است و خاص بر عام مقدم است، پس روایت آیه را تخصیص می‌زند؛ زیرا:

۱. آیهٔ پیش‌گفته دربارهٔ ارث شمول دارد، آن هم از نوع سومی که پیش‌ازاین بیان شد و به‌راحتی نمی‌توان آن را تخصیص زد.

۲. آیات پیش‌گفته دربارهٔ ارث در مقام تحدید و مشخص کردن معیارها و قوانین ارث است؛ ازاین‌رو تسامحی در آن راه ندارد و به بیان دیگر شمولی که از الفاظ آیات استفاده می‌شود، در مقام بیان است.

۳. آیه در فضایی صادر شده است که قید زدن آن هیچ مئونه‌ای نداشته است؛ زیرا درصدد نام بردن احکام تفصیلی ارث است که از آن عام تفصیلی فهمیده می‌شود، نه عام ضرب القاعده. اگر عام ضرب القاعده بود، بیان مخصصات و مقیدات مئونه داشت و نیازمند گذشت زمان بود تا بتوان احکام را به تفصیل بیان کرد، چنان‌که در نظام تعلیم و تربیت احکام آموزشی به‌تدریج بیان می‌شود تا مخاطب قابلیت پذیرش و اجرای امور طرح شده را داشته باشد.

در تصویب قوانین نیز گاهی به‌جهت عدم‌آمادگی مردم ابتدا قوانینی اولیه وضع می‌شود و بعد به‌تدریج تبصره‌هایی به آن افزوده می‌شود، درحالی‌که اگر از همان ابتدا قوانین به تفصیل بیان شود، ممکن است ضمانت اجرایی نداشته باشد و مردم از اجرای آن خودداری کنند. حال در محل بحث نیز آوردن عام ضرب القاعده معقول نیست؛ زیرا تخصیص و تقیید زدن حکم از

همان ابتدا مئونه‌ای نداشته است، به‌خصوص اینکه این تخصیص و تقیید عادتاً همیشگی است و می‌تواند از احکام ثابت اسلام باشد که هرگاه مردی در زمان نزول آیات از دنیا می‌رفته، مالک اراضی هم بوده است؛ زیرا در آن زمان قیمت زمین ارزان بوده است (شاهرودی، بی‌تا، ج٤٦، ص١٢). اگر علت عدم‌بیان «بعض» را در آیه، شرایط زمانی و اجتماعی بدانیم، اتفاقاً چون در آن زمان (پیش‌از اسلام) زن‌ها از ارث محروم بودند، مناسب‌تر بود که در آیه آن را بیان می‌کرد؛ برای مثال، برای استثنا کردن ارث زن از زمین، آیه می‌توانست با این عبارت نازل شود: «ولهن الربع من بعض ما ترکتم». آوردن کلمهٔ «بعض» هیچ تکلفی نداشته است. اگر قائل به عام ضرب القاعده در آیهٔ پیش‌گفته شویم، موجب می‌شود که عام ضرب القاعده‌ای باشد که یا هیچ‌گاه مصداقی نداشته است، یا در بیشتر موارد تخصیص خورده است؛ زیرا مشهور قائل به عدم ارث زن از زمین شده‌اند و آیه را شامل ارث زن از زمین نمی‌دانند. علاوه‌براین، در آیه «لهن الربع مما ترکتم» از حرف لام (در لهنّ) برای زنان استفاده شده است که نشان‌دهندهٔ اختصاص است و ظهور آیه در ارث بردن زن از تمام ماترک، چه زمین و چه غیر آن را تقویت می‌کند.

براین‌اساس جمع بین مفاد این آیه و روایات و نظر مشهور متأخران که می‌گویند زن از زمین ارث نمی‌برد، ممکن نیست؛ درحالی‌که اصحاب در زمان نزول و فقیهان متقدم میان این آیه و روایات تنافی نمی‌دیدند و روایات را سازگار با آن می‌دانستند و قائل به ارث بردن زن از زمین می‌شدند، البته نه از عین، بلکه از قیمت آن که در بخش اقوال فقها به آن پرداخته می‌شود.

آخرین احتمالی که در عبارت «لهن الربع مما ترکتم» می‌توان داد، این است که در ضمیر «هنّ» تصرف کرد و زن‌ها را به دو دسته تقسیم کرد: زن‌هایی که شوهرانشان زمین دارند و زن‌هایی که شوهرانشان زمین ندارند. براین‌اساس عبارت «لهن الربع مما ترکتم» را خاص زن‌هایی دانست که شوهرانشان نه فرزند دارند و نه زمین. عبارت «لهن الثمن مما ترکتم ان لم یکن لکم ولد» را هم درخصوص زنانی دانست که فرزند دارند؛ اما زمین ندارند. اشکالی که به این تصرف در معنای ضمیر «هن» وارد است این است که مشکل تخصیص اکثری که پیش‌از این بیان شد، همچنان باقی است. علاوه‌براین، آیه در مقام بیان تفصیلی قوانین ارث است نه

بیان قوانین اولیه، و زمین داشتن مردان نیز از موارد نادر آن زمان نبوده است تا بیان نکردن آن با مقام تفصیلی وضع قوانین ارث سازگار باشد؛ زیرا مردان در زمان نزول، زمین‌های زیادی داشتند و زمین یکی از مهم‌ترین اموالشان بوده است.

با توجه به نکات بیان‌شده، اگر حجیت مستقل قرآن کریم لحاظ شود، نه همانند اخباریان که قرآن را به ضمیمهٔ روایات معتبر می‌دانند و بدون روایات برای آن حجیت قائل نیستند، باید روایاتی که دال بر ارث نبردن زن از زمین می‌شود، توجیه کرد یا درصورت عدم‌امکان توجیه از آن‌ها دست شست و آن‌ها را کنار گذاشت.

۳. جایگاه روایات در در استنباط احکام ارث زوجه از زمین

به‌طور کلی روایات در باب ارث زن از زمین را می‌توان در دو قالب کلی بررسی کرد:

۱. روایات عام و خاصی که دال بر ارث بردن زن از زمین است.

۲. روایاتی که دال بر ارث نبردن زن از زمین است.

۳-۱. روایات ارث زن از زمین

روایات ارث زن از زمین به دو نحو در منابع روایی بیان شده است. برخی به‌طور عام و برخی به‌طور خاص دال بر ارث بردن زن از زمین هستند.

۳-۱-۱. روایات عام ارث زن از زمین

روایات عام بسیاری وجود دارد که بر ارث بردن از زمین دلالت دارد به‌گونه‌ای که دلالت آن‌ها با توجه به سیاق، در مقام بیان بودن، و کثرت آن‌ها مانع از تخصیص خوردن است:

۱. روایاتی که بیانگر حکم میزان ارث زوج و زوجه از یکدیگر درصورت داشتن و نداشتن فرزند است. برای نمونه در روایتی چنین آمده است: «إِنَّ اللَّهَ أَدْخَلَ الزَّوْجَ وَ الزَّوْجَةَ عَلَى جَمِيعِ أَهْلِ الْمَوَارِيثِ فَلَمْ يَنْقُصْهُمَا مِنَ الرُّبُعِ وَ الثُّمُنِ» (حر عاملی، ۱٤۰۹ق، ج۲٦، ص۱۹۵؛ بحرانی، ۱۳۷٤، ج۲، ص۳۹؛ مجلسی، ۱٤۰۳ق، ج۱۰۱، ص۳۵۱). خداوند زوج و زوجه را بر جمیع اهل ارث وارد کرده است و سهم آن‌ها را از یک‌چهارم و یک‌هشتم کمتر نکرده است.

۲. دستهٔ دیگر روایات درخصوص زوجاتی است که چهار نفر یا کمتر هستند که تمام آن‌ها در یک‌چهارم یا یک‌هشتم میراث به‌نحو یکسان سهیم هستند: «لَا يُزَادُ الزَّوْجُ عَلَى النِّصْفِ وَلَا يُنْقَصُ مِنَ الرُّبُعِ وَلَا تُزَادُ الْمَرْأَةُ عَلَى الرُّبُعِ وَلَا تُنْقَصُ مِنَ الثُّمُنِ وَ إِنْ كُنَّ أَرْبَعاً أَوْ دُونَ ذَلِكَ فَهُنَّ فِيهِ سَوَاء» (ابن بابویه، ۱٤۱۳ق، ج٤، ص۲۵۸، ۱۳۸۵، ج۲، ص٥٦٩؛ طوسی، ۱٤۰۷ق، ج۹، ص۲۵۰). زوج بیشتر از نصف و کمتر از ربع ارث نمی‌برد و زن بیشتر از ربع و کمتر از یک‌هشتم ارث نمی‌برد و اگر زنان چهارتا یا کمتر باشند، به‌طور یکسان از سهم مذکور ارث می‌برند.

۳. روایاتی که بیانگر میراث زوجه است، درحالی‌که تنها وارث زوج است. چندین روایت دراین‌باره بیان شده است که برای نمونه یکی از آن‌ها بیان می‌شود: «رَجُلٌ تُوُفِّيَ وَ تَرَكَ امْرَأَتَهُ قَالَ لِلْمَرْأَةِ الرُّبُعُ وَ مَا بَقِيَ فَلِلْإِمَامِ» (کلینی، ۱٤۰۷ق، ج۷، ص۱۲٦؛ مجلسی، ۱٤۰٦ق، ج۱۱، ص۲۲۹؛ فیض کاشانی، ۱٤۰٦ق، ج۲۵، ص۷۷۰). درخصوص مردی که مرده، و زنش بیوه شده است، به زن یک‌چهارم ارث می‌رسد و بقیهٔ ارث برای امام است.

٤. روایاتی که زوجه نسبت خویشاوندی با همسر خود دارد و وارث دیگری غیر از او برای زوج وجود ندارد. در روایتی از امام رضا(ع) چنین آمده است: «عَنْ رَجُلٍ مَاتَ وَتَرَكَ امْرَأَةً قَرَابَةً لَيْسَ لَهُ قَرَابَةٌ غَيْرُهَا قَالَ يُدْفَعُ الْمَالُ كُلُّهُ إِلَيْهَا» (طوسی، ۱۳۹۰ق، ج٤، ص۱۵۱؛ حر عاملی، ۱٤۱۸ق، ج۲، ص٤۸۲)؛ یعنی مردی می‌میرد و تنها زنی از او باقی می‌ماند که با او خویشاوند هم است و مرد خویشاوند دیگری غیر از او ندارد. امام معصوم(ع) می‌فرماید: تمام مال به زن داده می‌شود.

۵. روایات نفی عول نیز می‌تواند مؤیدی برای مبنای ارث بردن زن از زمین باشد؛ زیرا سیاق این روایات ناظر به نفی عول است؛ اما بر معیار بودن ظاهر آیات ارث و کم نشدن سهم مرد و زن از یک‌چهارم و یک‌هشتم تأکید می‌کند؛ برای نمونه، در روایتی چنین آمده است: «أَرْبَعَةٌ لَا يَدْخُلُ عَلَيْهِمْ ضَرَرٌ فِي الْمِيرَاثِ الْوَالِدَانِ وَ الزَّوْجُ وَالْمَرْأَةُ»

(مجلسی، ١٤٠٦ق، ج١٥، ص١٩٩، ١٤٠٤ق، ج٢٣، ص١٢٦). در میزان ارث بردن بر چهار نفر ضرری نباید وارد شود: پدر، مادر، زن، شوهر.

٦. این روایات به‌نحو عام دال بر ارث بردن زن از زمین است و هیچ‌گونه محدودیتی در ارث بردن زن از زمین در آن‌ها لحاظ نشده است.

٣-١-٢. روایات خاص ارث زن از زمین

روایات خاص در ارث بردن زن از زمین بی‌تردید می‌تواند مفسر عمومات آیات و روایاتی باشد که پیش‌ازاین مطرح شد. برخی از این روایات بر ارث بردن زن از تمام اموال شوهر، که زمین هم جزئی از آن است، دلالت دارد و از حیثی عمومیت دارند؛ اما در مقایسه با روایات عام پیشین خاص‌تر هستند؛ زیرا ارث زن را از تمام اموال شوهر دانسته‌اند و مانند روایات قبل تنها به کم نشدن سهمش بسنده نکرده‌اند و برخی دیگر از روایات، ظهور در ارث بردن زن از زمین دارند.

دربارهٔ قسم اول می‌توان به روایتی از امام صادق(ع) توجه کرد: «قُلْنَا لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع مَا تَقُولُ فِي رَجُلٍ تَزَوَّجَ امْرَأَةً ثُمَّ مَاتَ عَنْهَا وَ قَدْ فَرَضَ لَهَا الصَّدَاقَ فَقَالَ لَهَا نِصْفُ الصَّدَاقِ وَ تَرِثُهُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ وَ إِنْ مَاتَتْ فَهِيَ كَذَلِك» (حر عاملی، ١٤٠٩ق، ج٢١، ص٣٢٩). در این روایت دربارهٔ مردی سؤال شده است که با زنی ازدواج کرده، و پس‌ازآن مرد مرده، و برای زن مهریه تعیین کرده است. امام(ع) می‌فرماید: نیمی از مهریه برای زن است و از تمام میراث مرد ارث می‌برد. در این روایت به‌طور خاص از زمین نام برده نشده است؛ اما به جهت عمومیت ارث بردن زن از تمام اموال مرد، می‌توان آن را به‌نحو خاص دال بر ارث بردن زن از زمین دانست.

درخصوص قسم دوم هم می‌توان به این روایت اشاره کرد: «عَنِ الرَّجُلِ، هَلْ يَرِثُ مِنْ دَارِ امْرَأَتِهِ أَوْ أَرْضِهَا مِنَ التُّرْبَةِ شَيْئاً؟ أَوْ يَكُونُ فِي ذَلِكَ بِمَنْزِلَةِ الْمَرْأَةِ فَلَا يَرِثُ مِنْ ذَلِكَ شَيْئاً؟ فَقَالَ: يَرِثُهَا وَتَرِثُهُ مِنْ كُلِ شَيْءٍ تَرَكَ وَ تَرَكَتْ» (حر عاملی، ١٤١٤ق، ج٨، ص٣٣٤). دربارهٔ مردی سؤال شد که آیا او از خانه و زمین زن ارث می‌برد یا اینکه مانند زن در این امور ارث نمی‌برد. امام(ع) فرمود: مرد و زن از تمام ماترک یکدیگر ارث می‌برند.

۳-۳. روایات خاص ارث نبردن زن از زمین

روایاتی که دربارهٔ ارث نبردن زن از زمین وارد شده است، به‌طور کلی به سه دسته تقسیم می‌شود که در ذیل به آن‌ها اشاره می‌شود.

۳-۳-۱. دستهٔ نخست: روایات ارث نبردن زن از زمین

دستهٔ نخست روایاتی هستند که متعرض محاسبهٔ قیمت زمین نمی‌شوند و تنها بر این امر تأکید می‌کنند که زنان از زمین ارث نمی‌برند؛ ازجمله:

۱. «عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ قَالَ: دَعَا أَبُو جَعْفَرٍ(ع) بِكِتَابِ عَلِيٍّ(ع) ... فَإِذَا فِيهِ أَنَّ النِّسَاءَ لَيْسَ لَهُنَّ مِنْ عَقَارِ الرَّجُلِ» (إِذَا تُوُفِّيَ عَنْهُنَّ) شَيْءٌ» (صفار، ١٤٠٤ق، ج١، ص١٦٥؛ احمدی میانجی، ١٤١٩ق، ج٢، ص٢٥٣). یعنی در کتاب امام علی(ع) آمده است که زنان زمانی که مردانشان می‌میرند، از عقار ارث نمی‌برند.

۲. «عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ(ع) قَالَ: النِّسَاءُ لَا يَرِثْنَ مِنَ الْأَرْضِ وَلَا مِنَ الْعَقَارِ شَيْئاً» (مفید، ١٤١٣ق، ص٩٨)؛ یعنی زنان از عقار و زمین ارث نمی‌برند.

۳. «عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ(ع) قَالَ: لَا تَرِثُ النِّسَاءُ مِنْ عَقَارِ الْأَرْضِ شَيْئاً» (کلینی، ١٤٠٧ق، ج٧، ص١٢٨)؛ یعنی زنان از عقار زمین ارث نمی‌برند.

۳-۳-۲. دستهٔ دوم روایات ارث نبردن زن از زمین

دستهٔ دیگر روایات، بر محاسبهٔ قیمت خانه‌ها و عقار دلالت دارد؛ اما در آن‌ها تصریحی به اسم زمین نشده است؛ برای مثال در روایتی آمده است: «أَنَّ الْمَرْأَةَ لَا تَرِثُ مِمَّا تَرَكَ زَوْجُهَا مِنَ الْقُرَى وَالدُّورِ وَالسِّلَاحِ وَالدَّوَابِّ شَيْئاً وَتَرِثُ مِنَ الْمَالِ وَالْفُرُشِ وَالثِّيَابِ وَمَتَاعِ الْبَيْتِ مِمَّا تَرَكَ وَتُقَوَّمُ النِّقْضُ وَالْأَبْوَابُ وَالْجُذُوعُ وَالْقَصَبُ فَتُعْطَى حَقَّهَا مِنْه» (طوسی، ١٣٩٠ق، ج٤، ص١٥١؛ ابن ابی جمهور، ١٤٠٥ق، ج٣، ص٥٠٥)؛ یعنی زن از ماترک همسرش از قبیل آبگیرها، خانه‌ها، سلاح و حیوانات چیزی ارث نمی‌برد و از مال، فرش، لباس، اثاث خانه، ریسمان، درها، تنه درخت و نیزارها ارث می‌برد و حقش داده می‌شود.

۳-۳-۳. دستهٔ سوم روایات ارث نبردن زن از زمین

دستهٔ دیگر روایاتِ منع بر این دلالت دارد که زن از خانه و زمین ارث نمی‌برد؛ اما اگر بنا و ساختمانی در آن وجود داشته باشد، از قیمت آن ساختمان ارث می‌برد؛ مثلاً در روایتی چنین آمده است: «أَنَّ النِّسَاءَ لَا تَرِثُ امْرَأَةٌ مِمَّا تَرَكَ زَوْجُهَا مِنْ تُرْبَةِ دَارٍ وَلَا أَرْضٍ إِلَّا أَنْ يُقَوَّمَ الْبِنَاءُ وَالْجُذُوعُ وَالْخَشَبُ فَتُعْطَى نَصِيبَهَا مِنْ قِيمَةِ الْبِنَاءِ فَأَمَّا التُّرْبَةُ فَلَا تُعْطَى شَيْئاً مِنَ الْأَرْضِ وَلَا تُرْبَةِ دَارٍ» (طوسی، ۱٤۰۷ق، ج۹، ص۳۰۱)؛ یعنی زن از خاک خانه و زمین ارث نمی‌برد؛ مگرآنکه قیمت ساختمان‌ها و درختان مشخص شود و از قیمت آن ارث ببرد، وگرنه، چیزی از زمین و خاک خانه ارث نمی‌برد.

٤. اقوال فقها در ارث زن از زمین

به‌طور کلی اقوال فقها دربارهٔ ارث زن از زمین را می‌توان در چهار مورد دسته‌بندی کرد.

٤-۱. ارث نبردن از عین و قیمت زمین

برخی فقیهان متقدم و مشهور فقیهان متأخر معتقد هستند که زن از عین و قیمت زمین ارث نمی‌برد (ابن فهد حلی، ۱٤۰۷ق، ج٤، ص٤۰۲؛ شهید ثانی، ۱٤۲۱ق، ج۱، ص٤٤۹، ۱٤۱۳ق، ج۱۳، ص۸٤؛ سبزواری، ۱٤۲۳ق، ج۲، ص۸۵۳؛ صاحب جواهر، ۱٤۰٤ق، ج۳۹، ص۲۱٤؛ روحانی، ۱٤۱۲ق، ج۲٤، ص۳۸۹؛ بروجردی نجفی ، بی‌تا، ج٤، ص۱۲). ازجمله فقیهان متقدم شیخ مفید است که می‌گوید زن از عین زمین ارث نمی‌برد، بلکه از قیمت اجزای داخلی زمین ازقبیل ابزارآلات و ساختمان‌ها ارث می‌برد و علت چنین حکمی را روایات نبوی و ائمه اطهار می‌داند (مفید، ۱٤۱۳ق، ص٦۸۷). ابن ادریس نیز پس‌از برشمردن نظریات فقها دربارهٔ ارث بردن یا نبردن زن، نظریهٔ صحیح را این می‌داند که زن نه از عین زمین ارث می‌برد و نه از قیمت آن. وی ظواهر احکام ارث در قرآن کریم را مؤید ارث بردن زن از زمین می‌داند؛ اما معتقد است که به‌جهت تواتر اخبار منع ارث زن از زمین و دلیل اجماع می‌توان آیات ارث را تخصیص زد (۱٤۱۰ق، ج۳، ص۲۵۹).

٤-٢. ارث بردن از قیمت زمین نه عین آن

برخی از فقیهان متقدم و متأخر قائل به ارث بردن زن از قیمت زمین هستند نه عین آن. شیخ طوسی ابتدا در کتاب *نهایه* همانند شیخ مفید قائل به ارث نبردن زن از عین و قیمت زمین بود (١٤٠٠ق، ص٦٤٢)؛ اما در کتاب *استبصار* از این نظریه برگشت و در جمع بین روایات ارث بردن زن از زمین و روایات منع زن از آن یکی از راهکارها را این دانست که زن از عین زمین ارث نبرد؛ اما از قیمت آن ارث ببرد (١٣٩٠ق، ج٤، ص١٥٥).

سید مرتضی (علم الهدی) نیز یکی از اختصاصات شیعه را در مقابل اهل سنت این می‌داند که زن از عین زمین ارث نمی‌برد؛ اما از قیمت آن ارث می‌برد و بعد دربارهٔ حکمت چنین حکمی این‌گونه می‌گوید که زنان از عین ارض منع شدند؛ زیرا ممکن است زن بعداز آن ازدواج کند و اسباب نزاع میان بازماندگان متوفی با وی فراهم آید؛ بنابراین با منع زن از عین، چنین نزاعی از اساس منتفی می‌شود (١٤١٥ق، ص٥٨٥).

از میان فقیهان متأخر، آیت الله شاهرودی به‌طور مفصل روایات گوناگون دربارهٔ ارث بردن زن از زمین یا ممنوعیت آن را بررسی کرده، و درنهایت در جمع روایات بدین نتیجه دست یافته است که زن از عین زمین ارث نمی‌برد؛ اما از قیمت آن ارث می‌برد (هاشمی شاهرودی، بی‌تا، ج٤٦، ص١٢). مقام معظم رهبری نیز چنین نظری را برگزیده، و دراین‌باره چنین بیان کرده است: «در همین مسئلهٔ ارث زن از زمین و غیرمنقول، نظر فقهی بعضی از بزرگان قدیم و امروز نظر فقهی ما هم همین است که آنچه منع از میراث شده، عین است و قیمت آن بلاشک حق همسر و زوجه است و اشکال هم ندارد» (١٣٨٦/٤/١٣).

٤-٤. ارث بردن از عین زمین درصورت وجود فرزند

برخی از فقیهان متقدم و متأخر قائل به ارث بردن زن از عین زمین هستند، درصورتی‌که زن دارای فرزند باشد. چنانکه شیخ صدوق (ابن بابویه) معتقد است که زن درصورت داشتن فرزند، از عین زمین هم ارث می‌برد؛ ولی درصورت نداشتن فرزند، فقط از قیمت زمین ارث می‌برد نه از عین آن (١٤١٣ق، ج٤، ص٣٤٩). علامه شعرانی هم در حاشیهٔ خود بر کتاب *وافی* پس‌از

بیان نظریات گوناگون، نظریهٔ اقوی را این می‌داند که درصورت داشتن فرزند، زن از عین زمین ارث می‌برد (١٤٠٦ق، ج٢٥، ص٧٨٧).

٤-٤. ارث بردن از عین زمین درصورت مملوک بودن

برخی از فقها همچون قاضی نعمان بر این باور هستند که درصورتی‌که زمین از امور مفتوحه عنوه یا اوقاف نباشد و به ملکیت مورث درآمده باشد، زن از عین زمین ارث می‌برد و نمی‌توان روایاتی را که از ارث زن از زمین منع می‌کند، مبنا قرار داد، بلکه باید این روایات را ناظر به مواردی دانست که زمین از امور مفتوحه عنوه و یا وقفی باشد وگرنه در غیر این صورت قول به منع ارث زن از زمین، مخالف کتاب، سنت، اجماع ائمه و امت است (ابن حیون، ١٣٨٥ق، ج٢، ص٣٩٦-٣٩٧).

٥. نظریهٔ مختار در ارث زن از زمین

با توجه به ادلهٔ قرآنی و روایی ارث زن می‌توان نظریهٔ دوم فقها را برگزید و نظریات دیگر قابل‌دفاع نیست؛ یعنی زن از عین زمین ارث نمی‌برد؛ اما از قیمت آن ارث می‌برد. مهم‌ترین دلیل برای برگزیدن این نظریه ابتدا آیات ارث است که عام هستند و عمومیت آن از نوع تفصیلی است نه ضرب القاعده که در ابتدای پژوهش توضیح مفصل آن بیان شد. دو خصوصیت متن پایه بودن قرآن کریم برای جمیع احکام اسلامی و هویت نوشتاری بودن آن موجب می‌شود تخصیص قرآن کریم به‌وسیلهٔ روایات پذیرفتنی نباشد.

علاوه‌بر آیات ارث، ادلهٔ روایی فراوانی به‌طور عام و خاص دلالت بر ارث بردن زن از زمین دارند که در قسمت دوم و سوم بیان شد و این ادله علاوه‌بر اینکه بسیار هستند، از دلالت تام و تمامی نیز برخوردارند. تنها معضل که برای برگزیدن این نظریه وجود دارد روایات مربوط به ارث نبردن زن از زمین است که در سه دسته بیان شد و حال دلالت آن‌ها بر مدعا بررسی می‌شود تا معلوم شود که آیا این روایات با ادلهٔ قرآنی و روایی ارث بردن زن از زمین تعارض دارد یا نه، و درصورت تعارض آیا امکان ترجیح آن بر ادلهٔ پیشین ممکن است یا خیر؟

۵-۱. بررسی دستهٔ اول روایات ارث نبردن زن از زمین

این دسته از روایات با ادلهٔ قرآنی روایی ارث بردن زن از زمین تعارضی ندارد؛ زیرا می‌تواند ناظر به منع زن از عین زمین باشد نه قیمت آن و در آن تصریحی به ارث نبردن از قیمت زمین نشده است. ممکن است این اشکال شود که اگر مقصود روایت، ارث نبردن از قیمت زمین نیست، چرا در آن تصریحی نشده است که زن از قیمت زمین ارث می‌برد. آیت الله شاهرودی در پاسخ به این اشکال می‌گوید:

> قیمت زمین در آن زمان به احتمال زیاد در خلال قیمت ساختمان و احیاء زمین حساب می‌شده، و زمین خالی قیمتی نداشته است؛ ازاین‌رو روایات در مقام مشخص کردن سهم زوجه از مالیت زمین به ذکر قیمت ساختمان و آثار احیاء اکتفا کرده است (بی‌تا، ج٤٦، ص١٢).

محقق شعرانی نیز احتمال دیگری برای ذکر نکردن قیمت در روایات را بیان می‌کند و آن این است که اکثر اراضی در آن زمان مفتوحه عنوه بوده، و ملکیت افراد نسبت به زمین‌ها، تنها حق اختصاص به سبب تملک ابزارآلات بوده است و قیمت اراضی قیمت حق تصرف در زمین برای مدت زمان معین یا غیرمعینی بوده؛ ازاین‌رو تصرفشان در زمین مثل تصرف مستأجر در منفعت عین بوده است و همان‌طور که ورثه مستأجر از منفعت عین مورد اجاره در مدت عقد بهره‌مند می‌شود، زن نیز از حق اختصاص در اراضی مفتوحه عنوه ارث می‌برد و عدم‌ذکر قیمت در روایات دلالت بر ارث نبردن زن از قیمت زمین نمی‌کند (شعرانی، ١٤٠٦ق، ج٢٥، ص٧٨٠). این احتمال پذیرفتنی نیست؛ زیرا درصورت مفتوحه عنوه بودن تفاوتی میان ورثهٔ مرد و زن ازحیث عدم‌تملک نیست و به‌همین‌سبب باید تعبیری که درخصوص زنان در ارث نبردن از آن مطرح شده است، برای مردان هم مطرح شود؛ درحالی‌که در ادلهٔ وراث مرد چنین تعبیری یافت نمی‌شود.

درهرصورت از متن این روایات نمی‌توان اطلاق‌گیری کرد و مقصود روایات پیش‌گفته را اعم از عین و قیمت زمین معنی کرد؛ زیرا از شرایط اطلاق وجود مقدمات حکمت است؛

درحالی‌که در این‌گونه روایات شارع در مقام بیان عین و قیمت زمین نبوده است؛ زیرا زمین قیمتی نداشته، بلکه تنها درصدد بیان ممنوعیت زن از عین زمین بوده است.

به عبارت دیگر این روایات را می‌توان به دو نحو تفسیر کرد:

۱. روایات پیش‌گفته، ناظر به مقدار سهام زن از میراث است. در چنین حالتی، زن نه از عین ارث می‌برد، نه از قیمت آن، و با ادلهٔ قرآنی و روایی ارث زن از زمین تعارض پیدا می‌کند.

۲. این روایات ناظر به کیفیت تقسیم است نه مقدار سهام. در این حالت زن از قیمت زمین ارث می‌برد؛ اما از عین آن ارثی نمی‌برد. این مسئله با ادلهٔ ارث بردن زن از زمین تعارضی ندارد.

با توجه به ادلهٔ بسیار قرآنی و روایی مبنی‌بر ارث بردن زن از زمین و غیرقابل تخصیص بودن آن‌ها چاره‌ای جز پذیرش تفسیر دوم نیست و بر فرض که این روایات ناظر به کیفیت تقسیم ارث نباشند، باز هم در تعارض با ادلهٔ قرآنی روایی ارث بردن زن کنار گذاشته می‌شوند؛ زیرا نمی‌توان ادلهٔ قرآنی را به جهت ادلهٔ روایی کنار زد، علاوه‌بر اینکه ادلهٔ روایی ارث بردن زن از زمین نیز غیرقابل تخصیص‌اند.

۵-۲. بررسی دستهٔ دوم روایات ارث نبردن زن از زمین

این دسته از روایات نیز با ادلهٔ ارث بردن زن از زمین تعارضی ندارد و جمع کردن آن با ادلهٔ ارث زن نسبت به روایات دستهٔ اول مئونهٔ کمتری دارد؛ زیرا در آن تصریحی به ارث نبردن زن از زمین نشده است. علاوه‌بر اینکه در این روایات گفته شده است که زن از اموری همچون خانه، سلاح و دواب (چهارپا) ارث نمی‌برد که هیچ‌یک از اصحاب ائمه و فقهای متقدم و متأخر قائل به چنین حکمی نشدند و در این‌گونه روایات نمی‌توان تبعیض کرد و تنها قسمت دوم آن را پذیرفت؛ ازاین‌رو این دسته روایات از لحاظ دلالی نمی‌تواند در مقابل ادلهٔ محکم قرآنی و روایی ارث بردن زن از زمین بایستد. تنها دفاعی که از این روایات می‌توان کرد آن است که این دسته روایات را ناظر به کیفیت تقسیم ارث بدانیم نه مقدار سهم زن از میراث؛ زیرا اگر

مقصود مقدار سهام زن بود بایستی در این‌گونه روایات چنین می‌آمد که سهم زن یک‌چهارم است و اموری همچون زمین، ساختمان، سلاح و دواب در سهام ارث زن حساب نمی‌شود؛ درحالی‌که چنین تبیین نشده است.

۵-۳. بررسی دستهٔ سوم روایات ارث نبردن زن از زمین

دستهٔ سوم روایات بیانگر این بود که زن از عین زمین ارث نمی‌برد و تنها از قیمت ساختمان و اجزای داخلی زمین ارث می‌برد. در این نوع روایات تصریح شده است که هیچ چیزی از زمین و خاک خانه به زن داده نمی‌شود. درصورتی‌که این روایات نیز ناظر به کیفیت تقسیم باشد نه در مقام مشخص کردن سهام و میزان ارث زن، با ادلهٔ قرآنی و روایی ارث زن از زمین تعارضی نخواهد داشت. ازجمله شواهدی که نشان می‌دهد این دسته از روایات نیز ناظر به کیفیت تقسیم ارث است نه میزان سهام زن از میراث، روایاتی است که پس‌از بیان حکم مذکور مبنی‌بر ارث نبردن زن از زمین، حکمت آن را بیان کرده است؛ مثلاً در روایتی که در زمرهٔ دستهٔ سوم روایات قرار می‌گیرد، دربارهٔ علت ارث نبردن از زمین این‌چنین آمده است: «لِأَنَّ الْمَرْأَةَ لَيْسَ لَهَا نَسَبٌ تَرِثُ بِهِ وَ إِنَّمَا هِيَ دَخِيلٌ عَلَيْهِمْ وَ إِنَّمَا صَارَ هَذَا كَذَا كَيْلَا تَتَزَوَّجَ الْمَرْأَةُ فَيَجِيءَ زَوْجُهَا أَوْ وَلَدُهَا مِنْ قَوْمٍ آخَرِينَ فَيُزَاحِمَ قَوْماً فِي عَقَارِهِمْ» (کلینی، ۱٤۰۷ق، ج۷، ص۱۳۰)؛ زیرا زن همانند دیگران از طریق نسب ارث نمی‌برد، بلکه از طریق سبب، ارث می‌برد و علت ارث نبردن زن از زمین و ارث بردن از دیگر موارد این است که اگر زن از زمین ارث ببرد، بعداز عده ازدواج می‌کند و همسر جدیدش یا فرزند جدیدش بر وراث وارد می‌شود و نمی‌گذارد از این زمین استفاده کنند.

عدم‌مزاحمت زن با دیگر وراث دربارهٔ استفاده از زمین که به‌عنوان حکمت حکم بیان شده است، فقط درخصوص ارث بردن از عین زمین پذیرفتنی است که اسباب نزاع و اختلاف را فراهم می‌آورد؛ اما اگر سهم زن از زمین را از قیمت زمین بدهند نه عین آن، در این حالت هیچ نزاعی صورت نمی‌پذیرد؛ بنابراین دلیل پیش‌گفته نیز خود می‌تواند نشانهٔ ممنوعیت زن از عین زمین باشد نه قیمت آن.

با توجه به چنین تحلیلی، این دسته روایات نیز با ادلهٔ قرآنی و روایی ارث بردن زن از زمین تعارض ندارد و قابل‌جمع است. بر فرض که چنین تحلیلی پذیرفتنی نباشد، در چنین حالتی

این دسته روایات با ادلهٔ ارث بردن زن از زمین تعارض پیدا می‌کند که ناگزیر باید ادلهٔ عام قرآنی و روایی و ادلهٔ خاص روایی را بر این دسته از روایات ترجیح داد؛ چراکه ازسویی تعارض میان دلالت آیات و روایات است و به دستور ائمه معصوم آنچه مخالف با کتاب خدا باشد، باید کنار زده شود[1] (مفید، ١٤١٣ق، ص١٧٧). علاوه‌براین کثرت و ظهور عمومات ادلهٔ ارث بردن زن از زمین به‌گونه‌ای است که نمی‌توان آن‌ها را تخصیص زد.

یافته‌های پژوهش

با توجه به بررسی آیات و روایاتی که درخصوص ارث هستند، می‌توان به این نتیجه دست یافت که فتوای فقیهان متأخر مبنی‌بر ارث نبردن زن از زمین صحیح نیست؛ زیرا:

١. این حکم مخالف آیات عام ارث است که سهم زن را یک‌چهارم درصورت نبود فرزند، و یک‌هشتم درصورت وجود فرزند از کل میراث دانسته است و با توجه به متن پایه بودن قرآن کریم، هویت نوشتاری داشتن و عام تفصیلی بودن عمومات آیات ارث نمی‌توان این آیات را از طریق روایات تخصیص زد.

٢. ادلهٔ روایی عام و خاص نیز بر ارث بردن زن از زمین دلالت دارد.

٣. روایاتی دال بر ارث نبردن زن از زمین، سه دسته‌اند که تنها دستهٔ سوم ممکن است با ادلهٔ قرآنی و روایی ارث بردن زن از زمین تعارض داشته باشند که با توجه به کثرت و اتقان ادلهٔ ارث بایستی روایات منع ارث را کنار زد.

٤. با توجه به حکمتی که برای دسته روایات منع ارث زن زمین مطرح شده است، این روایات نیز می‌تواند ناظر به کیفیت تقسیم باشد نه ممنوعیت سهام ارث زن از زمین؛ ازاین‌رو این دسته روایات نیز تعارضی با ادلهٔ ارث زن از زمین ندارد.

براین‌اساس و با توجه به ادلهٔ عام قرآنی و روایی و روایات خاص ارث زن از زمین، باید به این نظریه قائل شد که زن از عین زمین ارث نمی‌برد؛ اما از قیمت آن ارث می‌برد. قانون ممنوعیت ارث زن از زمین مبتنی‌بر نظریهٔ مشهور فقها است؛ اما با بررسی فقهی روایی مشخص

---

١. «وَ قَالَ(ع) مَا وَافَقَ الْكِتَابَ فَخُذُوهُ وَ مَا خَالَفَهُ فَاطْرَحُوهُ».

شد که این نظریه پشتوانهٔ محکمی ندارد و تغییر قانون و برداشته شدن ممنوعیت زن از ارث زمین امری با پشتوانهٔ محکم فقهی است که ادلهٔ آن به تفصیل در این پژوهش بررسی شد.

منابع

ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین (١٤٠٥ق). عوالي اللئالي العزيزية في الأحاديث الدينية. قم: دار سيد الشهداء.

ابن ادریس، محمد بن احمد (١٤١٠ق). *السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

ابن بابویه، محمد بن علی (١٣٨٥). *علل الشرائع*. قم: کتابفروشی داوری.

ابن بابویه، محمد بن علی (١٤١٣ق). *من لا یحضره الفقیه*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

ابن حیون، نعمان بن محمد (١٣٨٥ق). *دعائم الإسلام*. قم: مؤسسه آل البیت علیهم السلام.

ابن فهد حلی، احمد بن محمد (١٤٠٧ق). *المهذب البارع فی شرح المختصر النافع*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

احمدی میانجی، علی (١٤١٩ق). *مکاتیب الرسول صلّی الله علیه وآله وسلّم*. قم: دار الحدیث.

بحرانی، هاشم بن سلیمان (١٣٧٤). *البرهان فی تفسیر القرآن*. قم: مؤسسه بعثه.

حر عاملی، محمد بن حسن (١٤٠٩ق). *وسائل الشیعهٔ*. قم: مؤسسهٔ آل البیت علیهم السلام.

حر عاملی، محمد بن حسن (١٤١٨ق). الفصول المهمة في أصول الأئمة (تكملة الوسائل). قم: مؤسسه معارف اسلامی امام رضا علیه السلام.

حسن‌زاده خیاط، طاهره (١٤٠٠). «تحلیل و نقد آراء مفسران دربارهٔ ارث زن از شوهر در قرآن با تأکید بر آراء صاحب تفسیر الفرقان». *پژوهشنامه معارف قرآنی*، ١٢(٤٧)، ص١٤١-١٦٦.

Doi: 10.22054/rjqk.2021.56935.2200

خامنه‌ای، علی (١٣٨٦). *بیانات در دیدار بانوان نخبه در آستانهٔ سالروز میلاد حضرت زهرا(س)*.

https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=.٣٣٩٠

ربانی، مسعود (١٤٠٢). «جایگاه حقیقی و حقوقی زن در اسلام». *پژوهش‌های کاربردی در مدیریت و علوم انسانی*، ٤(١١) ، ص١٨٧- ١٩٨.

رضایی‌راد، عبدالحسین (١٣٩٠). «تأملی بر اصلاح قانون ارث زنان در ایران». *فقه و مبانی حقوق اسلامی*، ٤٤(١)، ص٥٥-٧٦. https://jjfil.ut.ac.ir/article_28420.html

روحانی، محمد صادق (١٤١٢ق). *فقه الصادق علیه السلام*. قم: دار الکتاب؛ مدرسه امام صادق علیه السلام.

سبزواری، محمد باقر (١٤٢٣ق) *کفایهٔ الأحکام*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

شعرانی، ابوالحسن (١٤٠٦ق). *حاشیه الوافی*. اصفهان: کتابخانه امام أمیر المؤمنین علی علیه السلام.

شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (١٤٢١ق). *رسائل الشهید الثانی*. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.

صاحب جواهر، محمدحسن بن باقر (١٤٠٤ق). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام*. بیروت: دار إحیاء التراث العربی.

صفار، محمد بن حسن (١٤٠٤ق). *بصائر الدرجات فی فضائل آل محمّد صلّی الله علیهم*. قم: مکتبهٔ آیهٔ الله المرعشی النجفی.

طوسی، محمد بن حسن (١٣٩٠ق). *الإستبصار فیما اختلف من الأخبار*. تهران: دار الکتب الإسلامیهٔ.

طوسی، محمد بن حسن (١٤٠٧ق). *تهذیب الأحکام (تحقیق خرسان)*. تهران: دار الکتب الإسلامیهٔ.

طوسی، محمد بن حسن (١٤١٣ق). *مسالک الأفهام إلی تنقیح شرائع الإسلام*. قم: مؤسسهٔ المعارف الإسلامیهٔ.

طوسی، محمد بن حسن (١٤٠٠ق). *النهایهٔ فی مجرد الفقه و الفتاوی*. بیروت: دار الکتاب العربی.

عبد المنعم، محمود عبد الرحمان، (١٣٧٨). *معجم المصطلحات والألفاظ الفقهیهٔ*. مصر: دار الفضیله.

علم‌الهدی، علی بن حسین (١٤١٥ق). *الإنتصار فی إنفرادات الإمامیهٔ*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی (١٤٠٦ق). *الوافی*. اصفهان: کتابخانه امام أمیر المؤمنین علی علیه السلام.

کلینی، محمد بن یعقوب (١٤٠٧ق). *الکافی (الإسلامیهٔ)*. تهران: دار الکتب الإسلامیهٔ.

مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (١٤٠٣ق). *بحار الأنوار*. بیروت: دار إحیاء التراث العربی.

مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (١٤٠٤ق). *مرآهٔ العقول فی شرح أخبار آل الرسول*. تهران: دار الکتب الإسلامیهٔ.

مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (١٤٠٦ق). *ملاذ الأخیار فی فهم تهذیب الأخبار*. قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.

مجلسی، محمدتقی بن مقصودعلی (١٤٠٦ق). *روضهٔ المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه*. قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانبور.

مفید، محمد بن محمد (١٤١٣ق). *الفصول المختارهٔ*. قم: کنگرهٔ جهانی هزارهٔ شیخ مفید.

مفید، محمد بن محمد (١٤١٣ق). *المسائل الصاغانیهٔ*. قم: کنگرهٔ جهانی هزارهٔ شیخ مفید.

مفید، محمد بن محمد (١٤١٣ق). *المقنعه*. قم: کنگرهٔ جهانی هزارهٔ شیخ مفید.

موسوی بجنوردی، محمد (١٣٨٥). «ارث زن از شوهر با رویکردی بر نظر حضرت امام خمینی». *فصلنامه متین*، ٨(٣٠)، ص ٣-٣٠. Dor: 20.1001.1.24236462.1385.8.30.1.8

نجفی بروجردی ، محمدتقی (١٣٩٣). *رسالهٔ نخبهٔ الأفکار فی حرمان الزوجهٔ من الأراضی والعقار*. قم: موسسه فرهنگی و اسلامی تبیان.

نقیبی، ابوالقاسم (١٣٨٧). «نظریهٔ رد مازاد فرض به زوجه در فقه امامیه». *دوفصلنامه تخصصی فقه و حقوق خانواده*، ١٣(٤٩)، ص٧٥-٨٦. Doi: 10.30497/flj.2009.67927

وطنی، امیر (۱۳۸۲). «نقد و بررسی مواد ۹٤٦ و ۹٤۷ قانون مدنی در مورد محرومیت زوجه از بعض مواریث». *پژوهشنامه متین*، ۵، ص۱۸۷-۲۱٤. Dor20.1001.1.24236462.1382.5.20.6.2

هاشمی شاهرودی، محمود (۱٤۲٦ق)، *فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم السلام*. قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام.

هاشمی شاهرودی، محمود (بی‌تا). «میراث زوجه از اموال غیرمنقول». *مجله فقه أهل البیت علیهم السلام*. ۱۳، ص۳-٦۰.